

BIZANTINIZAREA LITURGICĂ ÎN IERUSALIM: CALENDARUL MELCHIT AL-BIRUNI ÎN CONTEXT

DANIEL GALADZA

*Bollettino della Badia Greca din Grottaferrata,
terza serie, vol. 7 – 2010, pp. 69-85.*

În timp ce influența cultului din Ierusalim asupra restului creștinătății a fost studiată extensiv¹, felul în care ritul aghiopolit va fi mai târziu dominat de cel al unui alt oraș, Constantinopolul, este mai puțin înțeles. Această schimbare, sau „bizantinizare”, în liturghia aghiopolită începe în jurul secolului al IX-lea într-o perioadă marcată de relațiile tensionate dintre conducătorii musulmani și supușii lor creștini, când multe dintre locurile sfinte ale Ierusalimului se aflau într-o stare de deteriorare.² Schimbarea ritului a fost aproape completă odată cu secolul al treisprezecelea, când liturghia autentică aghiopolită – atât de strâns legată de sfintele locuri biblice – a fost pierdută.

I. Bizantinizarea liturgică

Un criteriu pentru identificarea „bizantinizării” în liturghia din Ierusalim a fost înlocuirea, în sursele liturgice, a Liturghiei euharistice autentice aghiopolite a Sfântului Iacov (IAC) prin liturghia bizantină a Sfinților Vasile (BAS) și Ioan Hrisostom (CHR). Atitudinea patriarhului canonist Theodor Balsamon (1186-1203) dezvăluie eforturi conștiente de a înlocui IAC cu liturghiile Marii Biserici din Constantinopol.³ Acest lucru ar fi putut interveni totuși numai după ce CHR a devenit prima liturghie euharistică a Constantinopolului în secolul al unsprezecelea.⁴

Alți autori precum Joseph Nasrallah și Cyril Korolevsky au identificat bizantinizarea Laudelor ierusalimitene până în secolul al X-lea.⁵ Acest lucru este totuși problematic, deoarece are în vedere contribuția semnificativă a Ierusalimului și a Palestinei la dezvoltarea Slujbei Laudelor din actualul „rit bizantin”. Astfel, atunci când Korolevski susține că „adoptarea ritului

¹ Câteva lucrări de bază în John F. Baldwin, SJ, *Liturgy in Ancient Jerusalem* (Grove Liturgical Study 57), Nottingham 1989; Stéphane Verhelst, “The Liturgy of Jerusalem in the Byzantine Period,” *Christians and Christianity in the Holy Land. From the Origins to the Latins Kingdoms*, eds. Ora Limor and Guy G. Stroumsa, Turnhout, Belgia 2006, 421-462; Gabriel Bertonière, OCSO, *The Historical Development of the Easter Vigil and Related Services in the Greek Church* (OCA 193), Roma 1972.

² Pentru unele dezastre naturale, distrugerea bisericilor și a locurilor sfinte și repercusiunile lor, vezi M. Levy-Rubin, “The Reorganisation of the Patriarchate of Jerusalem,” *ARAM* 15 (2003), 197-226; Marius Canard, “La destruction de l’église de la Résurrection par le Calife Ḥākīm et l’histoire de la descente du feu sacré,” *Byz* 35 (1965), 16-43; Robert Ousterhout, “Rebuilding the Temple: Constantine Monomachus and the Holy Sepulchre,” *Journal of the Society of Architectural Historians* 48:1 (martie 1989), 66-78.

³ Theodor Balsamon al Antiohiei, “Λύσεις ἐπὶ ταῖς ἀπορίαις τοῦ ἁγιωτάτου πατρι-άρχου Ἀλεξανδρείας κῆρ Μάρκου ἐξενεχθεῖσαι ἐπὶ τῆς πατριαρχείας τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινοπόλεως κῆρ Γεωργίου τοῦ Ξιφιλίνου,” *Νέα Βιβλιοθηκὴ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων* 1.1, ed. Manouel I. Gedeon, Constantinople 1903, 135-137; PG 138:952-953. Vezi și V. Grumel, “Les Réponses canoniques à Marc d’Alexandrie, leur caractère officiel, leur double rédaction,” *Échos d’Orient* 38 (1939), 321-333.

⁴ Stefano Parenti, “La «vittoria» nella chiesa di Costantinopoli della liturgia di Crisostomo sulla liturgia di Basilio,” *Acts of the International Congress “Comparative Liturgy Fifty Years after Anton Baumstark (1872-1948),” Rome 25-29 September 1998*, ed. Robert F. Taft, SJ, Gabriele Winkler (OCA 265), Roma 2001, 907-928, aici 927-928; revizuit și adăugat în id., *A Oriente e Occidente di Costantinopoli. Temi e problemi liturgici di ieri e di oggi* (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica 54), Città del Vaticano 2010, 27-47, aici 46-47.

⁵ Joseph Nasrallah, “La liturgie des Patriarchats melchites de 969 à 1300,” *OC* 71 (1987), 156, 164; Cyril Charon (Korolevsky), *History of the Melkite Patriarchates (Alexandria, Antioch, Jerusalem) from the Sixth Century Monophysite Schism to the Present (1910)*, vol. 3, trans. J. Collorafi and Bishop Nicholas Samra, ed. Bishop Nicholas Samra, Fairfax, Va. 1998-2001, 9, 18. Nu sunt în măsură să urmăresc articolul lui Bickell care servește ca sursă pentru Korolevsky. Sauget și-a exprimat o frustrare similară în legătură cu urmărirea unor alte surse ale lui Korolevski referitoare la Sinaxarele melchite, traducerea lor în limba arabă și figura lui ‘Abdallah ibn al-Faḍil. Vezi Joseph-Marie Sauget, *Premières recherches sur l’origine et les caractéristiques des Synaxaires Melkites (XIe-XVIIe siècles)* (SH 45), Bruxelles 1969, 30-31.

bizantin ... a fost aproape finalizată în secolul al unsprezecelea pentru slujbă”⁶, el nu ia în considerare faptul că, în secolul al unsprezecelea, ritul bizantin a fost „palestinizat” prin răspândirea reformei studite, post-iconoclaste care a dus la un „orologhion palestinian cu psalmodia și imnodia lui altoite pe un schelet de litanii și rugăciuni din Evhologhionul Marii Biserici.”⁷ În plus, munca recentă a Elenei Velkovska și a lui Stefano Parenti ne obligă să reevaluăm paradigmele cu care studiem ritul constantinopolitan.⁸ Acest lucru, la rândul său, are implicații pentru interacțiunea dintre Ierusalim și Constantinopol cu privire la slujbele divine.

De asemenea, calendarele liturgice nu au primit atenția pe care o merită în studierea schimbării liturgice, ceea ce este surprinzător, deoarece persoana sau evenimentul care este sărbătorit este un element recurent de cult. Cu toate acestea, dezvoltarea continuă și variația ciclului aghiologic (sanctoral) face ca urmărirea diferitelor sărbători să devină o sarcină dificilă și complexă. Hippolyte Delehaye critică pe cei care văd în linii mari, avertizând că „diferențele dintre diferitele calendare, dificultatea de a le aduce în acord, multitudinea de sărbători în onoarea aceluiași sfânt, divergențele liturgice în diferite localități, toate complică problema datei într-o asemenea măsură încât face asimilarea aproape întotdeauna iluzorie”⁹

Studierea bizantinizării în Ierusalim este, de asemenea, complicată de faptul că adoptarea liturghiei bizantine nu a dus neapărat la adoptarea culturii bizantine în Ierusalim. Limba și cultura greacă au persistat și chiar au înflorit în Palestina în anumite perioade de ocupație arabă.¹⁰ Dar o tendință generală față de utilizarea arabei este evidențiată de sursele liturgice din secolul al XI-lea.¹¹ Același lucru este valabil și pentru calendarul melchiților din Khwārazm, care reflectă starea de tranziție a liturghiei aghiopolite, așa cum a fost consemnată în arabă de al-Bīrunī. Acest calendar va servi ca punct de plecare pentru analiza bizantinizării liturgice în Ierusalim.

II. Al-Bīrunī și calendarul său melchit

Musulmanul și omul politic Abū Rayḥān Muḥammad Ibn Ahmad al-Bīrūnī (972 / 973-1050)¹² nu ar fi cunoscut cultul bizantin dacă nu ar fi observat și nu ar fi consemnat practicile liturgice ale creștinilor melchiți în imperiul Khwārazmian din apropierea Mării Aral. Cel de-al cincisprezecelea capitol al Cronologiei Națiunilor Antice¹³ arată că acest calendar melchit este o fuziune a enciclopedismului contemporan predominant în Constantinopol în lucrările lui

⁶ Charon (Korolevsky), *History of the Melkite Patriarchates*, 18.

⁷ Robert F. Taft, SJ, *The Byzantine Rite. A Short History*, Collegeville, Minn. 1992, 52-58.

⁸ În special Stefano Parenti, “The Cathedral Rite of Constantinople: Evolution of a Local Tradition,” prezentat la a 3-a Conferință Internațională a Societății de Liturgică Orientală (SOL), Volos, Grecia, 27 mai 2010 publicat în OCP.

⁹ Hippolyte Delehaye, SJ, *The Legends of the Saints*, trans. V. M. Crawford, Londra 1961, 180.

¹⁰ Cyril Mango, “Greek Culture in Palestine after the Arab Conquest,” *Scrittura, libri e testi delle aree provinciali di Bisanzio* (Atti del Seminario di Erice, 18-25 settembre 1988), eds. G. Cavallo, G. De Gregorio, M. Maniaci, Spoleto 1991, 149-160.

¹¹ Joseph Nasrallah, *Histoire du Mouvement littéraire dans l'Église Melchite du Ve au XXe siècle*, vol. II, no. 1 (634-750), Damascus 1996, 70; id., *Histoire du Mouvement littéraire dans l'Église Melchite du Ve au XXe siècle*, vol. II, no. 2 (750-Xe S), Louvain 1988, 183; Kate Leeming, “The Adoption of Arabic as a Liturgical Language by the Palestinian Melkites,” *ARAM* 15 (2003), 239-240.

¹² D. J. Boilot, “Al-Bīrūnī,” *Encyclopédie de l'Islam* 1, Paris 1960, 1273-1275; E. S. Kennedy, “Al-Bīrūnī, Abū Rayḥān Muḥammad Ibn Ahmad,” *Dictionary of Scientific Biography*, vol. 1, ed. Charles Coulston Gillispie, New York 1981, 148-151; Lawrence I. Conrad, “Bīrūnī, Al-,” ODB I, 291.

¹³ E. Sachau, ed., *The Chronology of Ancient Nations*, London 1879; Abou Rihān Al-Bīrūnī, *Les fêtes des Melchites*, ed. and trans. Robert Griveau (PO 10.4), Paris 1915.

Simeon Metafrastul (d. ca. 1000)¹⁴ și la Sinai în calendarul lui Ioan Zosima,¹⁵ prezentând un inventar complet al sfinților și al pomenirilor, împreună cu observații ocazionale, entuziaste, de primă mână, care amintesc de anumite pasaje din jurnalul Egeriei.¹⁶

Înainte de a continua, identitatea melchiților din al-Bīrūnī necesită clarificări. Lista ierarhilor al-Bīrūnī arată că melchiții Khwārazmian – prezenți în ediția lui Eduard Sachau, dar absenți în cea a lui Robert Griveau¹⁷ – și prezența unor sărbători străine Ierusalimului sau Constantinopolului, ridică suspiciune cu privire la identitatea lor „melchită”. Cu toate acestea, distincția autorului între melchiți, nestorienii și iacobiți¹⁸, precum și definirea melchiților conform definiției recente a lui Sidney Griffith despre profilul teologic „melchit”, confirmă faptul că acest calendarul este unul melchit.

Potrivit acestui „profil teologic”, melchiții sunt acei creștini al căror centru era Ierusalimul, care erau apărători ai învățăturilor imperiale (*mālkāyā* în siriacă)¹⁹ bizantine ale celor „Șase Sinoade” în favoarea hristologiei calcedoniene imperiale și care au adoptat limba arabă ca limbă de comunicare pentru a răspunde influenței puternice și a învățăturilor islamului. Moștenirea lor teologică era, totuși, greacă, exemplificată de teologul lor, Sfântul Ioan Damaschin (d. 750).²⁰

Cele 141 intrări ale calendarului Al-Bīrūnī cuprind șaptesprezece „sărbători” cu solemnitate mai mare și 124 de „pomeniri” de la 1 octombrie (Tichrîn I) până la 29 septembrie (Eiloul), conform lunilor siriene ale anului. Digresiunile autorului din listă includ descrierea ierarhiei eclesiastice și civile a grecilor, sărbătoarea lui Kalends, ritul botezului, învățăturile celor Șase Sinoade, înmormântarea lui Ioan Botezătorul și povestea celor Șapte Tineri din Efes, pentru a numi doar câteva. Patruzeci și opt (sau 32,65%) dintre intrări sunt identice cu calendarul bizantin „ulterior” amestecat cu multe pomeniri aghiopolite caracteristice, cum ar fi sărbătoarea Sfinților Iacov și David (26 decembrie), pomenirile Crucii (7 mai și 14 septembrie), sărbătorile bisericii Învierii (Anastasis) (3 iunie, 13 și 24 septembrie) și ale lui Ioan Botezătorul (10 și 26 octombrie, 24 februarie, 1 și 25 iunie, 29 august), precum și pomenirile comune ale profeților (16 și 30 august), evangheliștilor (12 iunie) și apostolilor (1 iulie). Sărbătorile agricole pentru binecuvântarea grâului (1 iunie) și a strugurilor (20 iulie), precum și legătura dintre sărbătoarea vizitării Elizabetei de către Maria (4 și 15 mai) și folosirea trandafirilor sugerează că melchiții care foloseau acest calendar nu mai aveau o prezență

¹⁴ Alexander Kazhdan, “Encyclopedism,” ODB I, 696-697; *Id.* and Nancy Patterson-Šev-čenko, “Symeon Metaphrastes,” ODB III, 1983-1984.

¹⁵ Gérard Garitte, *Le calendrier palestinien-géorgien du Sinaiticus 34 (Xe siècle)* (SH 30), Bruxelles 1958. De asemenea există asemănări cu un fragment mixt unic al secolului al IX-lea dintr-un calendar aflat pe Sinai. Vezi Stefano Parenti și Elena Velkovska, “Two Leaves of a Calendar written in ‘Mixed’ Uncial of the Ninth Century,” în același volum.

¹⁶ Égérie, *Journal de voyage (Itinéraire)*, ed. Pierre Maraval (SC 296) Paris 1982.

¹⁷ Sachau, *Chronology*, 283-285; Al-Birouni, *Les fêtes des Melchites*, 295 [9].

¹⁸ Lista vine ca o explicație a termenului „episcop” pentru Sfântul Dionisie Areopagitul, între 4 și 5 octombrie. Vezi Sachau, *Chronology*, 282-283; Al-Birouni, *Les fêtes des Melchites*, 293-294 [7-8].

¹⁹ Timothy E. Gregory, “Melchites,” ODB II, 1332.

²⁰ Aceasta include celebrarea Sfântului Ioan Damaschinul, prezentă în al-Bīrūnī pe 3 decembrie. Vezi Sidney H. Griffith, “The Church of Jerusalem and the ‘Melchites’: The Making of an ‘Arab Orthodox’ Christian Identity in the World of Islam (750-1050 CE),” *Christians and Christianity in the Holy Land. From the Origins to the Latins Kingdoms*, eds. Ora Limor and Guy G. Stroumsa, Turnhout, Belgia 2006, 175-204.

urbană.²¹ O altă adăugare locală în calendar este reprezentată de includerea martirilor și a ierarhilor din zonele din jurul Khwārazm-ului.²²

O altă particularitate a calendarului este „extinderea” sărbătorilor. Unele sărbători de aici par să fie prăznuite mai mult de o zi, fie prin prezența „sărbătorilor concomitente”, adică a pomenirilor de figuri ale Noului Testament care urmează sărbătorilor majore în care sunt implicate,²³ sau o serie de sărbători care probabil sugerează prezența unei octave, așa cum descrie Egeria și cum se găsește în lecționarul georgian.²⁴ Seria cea mai ciudată a acestor sărbători concomitente înconjoară sărbătoarea Transfigurării (Schimbării la Față). Aici îl găsim pe Moise (5 august), Schimbarea la Față (6 august), Ilie (7 august) și Elisei (8 august), arătând importanța figurilor Vechiului Testament.²⁵ Poziționarea lui Ilie în a doua zi după Schimbarea la Față sugerează o legătură cu Ioan Botezătorul pomenit cu șapte luni înainte de ziua de după Teofanie – o conexiune care cu siguranță exista în Palestina, deoarece ambele au fost asociate cu o biserică din Sevastia.²⁶ Acesta nu este decât un singur exemplu posibil de *Gegendatierung* sau de împerechere a doi sfinți sau evenimente despărțite de mai multe luni, după cum a observat Georg Kretschmar.²⁷ Indiferent dacă este sau nu o conexiune intenționată, o coincidență sau o rămășiță a altui calendar precreștin rămâne de investigat.²⁸

De asemenea, abundă discrepanțele de o zi între comemorările din Ierusalim și Constantinopol.²⁹ De exemplu, sărbătoarea Sfântului Ioan Damaschin se încadrează în data de 3 decembrie în calendarul melchit și pe 4 decembrie într-un Praxapostol contemporan constantinopolitan, descris mai jos. De asemenea, potrivit calendarului melchit, uciderea Pruncilor de către Irod (28/29 decembrie), uciderea Părinților din Sinai (13/14 ianuarie), Sfântul Antonie (16/17 ianuarie), Evanghelistul Marcu (24/25 aprilie), Chiril al Alexandriei (8/9 iunie) și Sfântul Panteleimon (26/27 iulie) se află cu o zi înainte de pomenirile din Praxapostolul Constantinopolitan. În unele cazuri, Praxapostolul are pomeniri, cum ar fi cele ale lui Dionisie Areopagitul (3/4 octombrie), Sofronie al Ierusalimului (10/11 martie), Constantin și Elena (21/22 mai), Nașterea lui Ioan Botezătorul (24/25 iunie), mucenița Fevronia (25/26 iunie) și cei doisprezece apostoli (30 iunie / 1 iulie), cu o zi înainte de calendarul al-Bīrūnī.

²¹ Sărbătoarea din 15 mai a Născătoarei de Dumnezeu se găsește și în calendarele iacobite siriene. Vezi intrările pentru această dată în F. Nau, *Un Martyrologe et douze Ménologies syriaques* (PO 10.1), 1-163. Multumesc lui Vitaly Permiakov pentru această referință.

²² Vezi Anton Baumstark, “Ausstrahlungen des vorbyzaninitschen Heiligenkalenders von Jerusalem,” OCP 2 (1936), 129-144, pentru o analiză a calendarului. Baumstark nu identifică niciodată sursa bizantină pe care o folosește pentru comparația sa.

²³ Anton Baumstark, *Comparative Liturgy*, ediție revizuită, ed. Bernard Botte, trans. F. L. Cross, Westminster, Md. 1958, 157, 163 157, 163.

²⁴ Égérie, *Journal de voyage*, 25:10-11, 49:3; Michel Tarchnshvili, ed., *Le grande lectionnaire de l'Église de Jérusalem (Ve-VIIIe siècle)* (CSCO 188-189, 204-205), Louvain 1959-1960, § 1535-1559. Lecționarul georgian a fost recent editat de Jost Gippert și este disponibil online la <http://titus.unifrankfurt.de/texte/etcs/cauc/ageo/lekt/lektpar/lektp.htm>.

²⁵ Ilie și Elisei, precum și Moise și Aaron, se regăsesc ca perechi în litania sfinților la Pavecerniță într-un Orogion din Palestina din secolul al XII-lea. Vezi Matthew Black, *A Christian Palestinian Syriac Horologion* (Berlin or. Oct. 1019), Cambridge 1954, 89.

²⁶ Baumstark îi confundă pe Ilie și Elisei, afirmând că atât Ilie cât și Ioan Botezătorul au mormintele lor în Sevastia. De fapt Elisei este cel îngropat în Sevastia. Conform tradiției, Ilie este una dintre puținele figuri ale VT care nu a murit, ci au fost luată la cer. (II Regi 2:1-15). Vezi Baumstark, *Comparative Liturgy*, 182; Bernard Botte, OSB, “Le culte du prophète Élie dans l'église chrétienne,” *Élie le prophète I – selon les écritures et les traditions chrétiennes*, Paris 1956, 208-218; Anna Lampadaridi, “Une acolouthie inédite en l'honneur des prophètes Élie et Élisée,” BGG III s. 6 (2009), 167-197; Marlia M. Mango and Gary Vikan, “Sebaste,” ODB III, 1861.

²⁷ Georg Kretschmar, “Die Frühe Geschichte der Jerusalemer Liturgie,” *Jahrbuch für Liturgie und Hymnologie* 2 (1956), 22-46, în special 41.

²⁸ Vezi Delehaye, *Legends of the Saints*, 180-185.

²⁹ Vezi Andrea Luzzi, “Il semestre estivo della recensione H*,” *Studi sul Sinassario di Costantinopoli* (Testi e Studi Bizantino-Neellenici 7), ed. E. Follieri, Roma 1995, 66-67.

Analiza acestui fenomen de către Andrea Luzzi arată că problema trebuie studiată de la caz la caz, fie prin compararea datelor individuale, fie prin intermediul a două surse la un moment dat, pentru a identifica modificările. Cu toate acestea, multe dintre aceste sărbători sunt indicate de două ori pe ambele zile în calendarul lui Ioan Zosima, reflectând o perioadă de tranziție între folosirea unui calendar aghiopolit vechi și a unui calendar bizantin mai recent. Calendarul nostru melchit pare, de asemenea, să cadă în această categorie „de tranziție”.

S-ar putea continua compararea diferitelor tradiții pentru a dezvolta scheme comune, descoperind legăturile dintre aceste fenomene variate, precum și omisiuni și completări. Cu toate acestea Ignatij Krachkovskij a remarcat deja acum un secol că trecerea prin tot materialul arab melchit aghiografic este ca și cum ai ieși pe o *mare inexhaustum*, fără niciun far.³⁰ În loc să fim aruncați în această mare de informație, să ne întoarcem la al treilea principiu general al lui Baumstark al liturgicii comparate: „dezvoltarea liturghiei este doar o serie de evoluții individuale”, reamintindu-ne că „istoria liturghiei nu constă dintr-o creștere progresivă unilineară a ritualurilor întregi ca unități unice, ci prin evoluții distincte ale componentelor lor individuale”³¹. Ceea ce propun aici este să analizăm o astfel de componentă, sărbătoarea Sfântului Iacov, în calendarul melchit al-Bîrûnî, comparând-o cu alte surse, atât aghiopolite, cât și constantinopolitate, ca exemplu paradigmatic al modului în care calendarul în cauză se încadrează în puzzle-ul bizantinizării liturgice în Patriarhia Ierusalimului.

III. Sărbătorile Sfântului Iacob fratele Domnului

Prima întrebare: cu care Sfânt Iacov avem de-a face? Sinaxarul bizantin are astăzi cel puțin cinci Iacobi, unii dintre ei ușor de confuzi unul cu celălalt. Iacov, fratele Domnului după trup, primul episcop al Ierusalimului și, în mod tradițional, autorul eponimului IAC, a murit ca martir în jurul anului 61.³² Sărbătoarea sa a fost imediat prăznuită la Ierusalim, la 25 decembrie, înlocuind o sărbătoare evreiască a Patriarhului Iacov din Vechiul Testament la Hebron în acea zi, posibil legată de redeschiderea templului în timpul Macabeilor (1 Mc 1:59) pe 25 de Chislev. Așadar, avem prima confuzie cu ἀδελφός cu figura din Vechiul Testament. Diverse surse ale riturilor romane și spaniole au adoptat această sărbătoare și au confundat pe Fratele Domnului cu fratele lui Ioan, fiul lui Zevedeu.³³

Accentul nostru se va pune pe dezvoltarea acestei sărbători prin intermediul lecționarelor armene și georgiene, calendarului melchit al-Bîrûnî, Evangheliei din *Vatican syr. 20* și apoi în practica constantinopolitană. Deși sursele slave depind ocazional de sinaxarul sărbătorilor timpurii aghiopolite, pentru sărbătorile Sfântului Iacov sunt în concordanță cu sinaxarele bizantine contemporane și nu vor fi incluse în acest studiu.³⁴

³⁰ I. Krachkovskij, “Одна изъ мелькитскихъ версій арабскаго синаксаря,” *Христиан-скій Востокъ* 2 (1913), 390.

³¹ De la Robert F. Taft, SJ, “Comparative Liturgy Fifty Years after Anton Baumstark (d. 1948): A Reply to Recent Critics,” *Worship* 73 (1999), 521-540, aici 525; id., “Anton Baumstark’s Comparative Liturgy Revisited,” *Acte ale Congresului Internațional de Liturgică Comparată la cincizeci de ani după Anton Baumstark (1872-1948)*, Roma, 25-29 septembrie 1998, ed. Robert F. Taft, S.J. și Gabriele Winkler (OCA 265), Roma 2001, 191-232, aici 198.

³² Roberto Plotino, “Giacomo il Minore,” *Bibliotheca Sanctorum* 6, Roma 1965, 401-410; John Painter, Just James. *The Brother of Jesus in History and Tradition*, Columbia, S.C. 1997; Hesychius of Jerusalem, “Hom. X, *In SS. Iacobum et David*,” în Michel Aubineau *Les homélies festales d’Hésychius de Jérusalem*, vol. 1: *Les Homélies I-XV* (SH 59) Bruxelles 1978, 351-368; BHG 763y-766i; BHGna 763z-766p.

³³ Baumstark, *Comparative Liturgy*, 184-185.

³⁴ O. V. Loseva, “Праздники святогробского типикона в русских календарях XI-XII веков,” *Православный Палестинский Сборник* 100 (2003), 132-141; ead., *Русские Месяцесловы XI-XIV веков*, Moscova 2001, 183, 233, 328.

1. Lectionarul armean

Lectionarul armean (LA), cea mai veche carte liturgică aghiopolită, reprezintă tradiția liturgică a Ierusalimului între 415 și 439. Fiecare dintre cele douăzeci și cinci de pomeniri are o legătură cu Ierusalimul sau cu împrejurimile sale.³⁵ Singura pomenire a lui Iacov cade pe 25 decembrie, alături de profetul David. Iacovul la care se face referire în lecturi este Fratele Domnului și primul episcop al Ierusalimului. „Rânduiala” pentru sărbătoare este după cum urmează:³⁶

25 decembrie	Iacov și David. ³⁷ Sinaxă în Sfântul Sion.
1. Psalm	„Adu-ți aminte, Doamne, de David și de toate blândețile lui.” (Ps. 131:1)
2. Lectură VT	„Atunci au venit toate triburile lui Israel la David în Hebron ... Și a propășit David și s-a înălțat, și Domnul Dumnezeu Savaot era cu el.” (II Regi 5:1-10)
3. Lectură NT	„Și unii, coborându-se din Iudeea, învățau pe frați ... Să vă feriți de cele jertfite idolilor și de sânge și de (animale) sugrumate și de desfrâu, de care păzindu-vă, bine veți face. Fiți sănătoși!” (FA 15:1-29)
4. Aliluia	„Zis-a Domnul Domnului Meu” (Ps 109:1). Acest verset este în Evanghelie (Matei 22:44, Marcu 12:36, Luca 20:42, FA 2:34)
5. Evanghelie	Și fiind adunați fariseii ... Și nimeni nu putea să-I răspundă cuvânt și nici n-a mai îndrăznit cineva, din ziua aceea, să-L mai întrebe. (Matei 22:41-46)

LA prevede o citire din Epistola lui Iacov (1:1-12) pentru sărbătoarea lui Iacov și Ioan, fiii lui Zevedeu, pe 29 decembrie.³⁸ Aceasta este adăugată mai târziu Canonului pentru Fratele Domnului, arătând o dată mai mult confuzia între sfinții pe nume Iacov.

2. Lectionarul Georgian

Sinaxarul extins al Lectionarului Georgian (LG) conține mai multe sărbători ale lui ἁδελφόςθεος. Prăznuirea principală din 25 decembrie a fost mutată în ziua următoare pentru a face loc Nașterii lui Hristos, în conformitate cu decretul imperial.³⁹ În plus față de „pomenirea” din 26 decembrie (ხენებაი, *qsenebaj*), sărbătorită la Sfântul Sion, „așezarea” (დადგმაი, *dadgmaj*) moaștelor sale este rânduită pe 25 mai la „casa lui Pavel” (პავლეის მენებული, *p'avlejs šejnebuli*) în Valea Cedrilor.⁴⁰ La aceeași biserică există, de asemenea, alte două sărbători ale lui Iacov, împreună cu Simeon și Zaharia: „aflarea [moaștelor – *n. trad.*]” (პოვნაი, *p'ovnaj*) la 1 decembrie și pomenirea lor comună la 18 mai, ambele având

³⁵ Athanase Renoux, ed. *Le Codex Arménien Jérusalem 121* (PO 36.2), Turnhout, Belgia 1971, 188 [50].

³⁶ Renoux, *Le Codex Arménien*, 368-369 [230-231].

³⁷ *Jérusalem 121* [Couvent Saint-Jacques de Jérusalem] (=J) are „Iacov și David” în conformitate cu enigma lui Hesychius din Ierusalim în PG 93:1480, în timp ce *Paris 44* [Bibliothèque Nationale] (=P) și *Erévan 985* [Maténadaran d'Erévan] (=E) au „David și Iacov”. Vezi Renoux, *Le Codex Arménien*, 155-160 [17-22], 368-369 [230-231].

³⁸ Renoux, *Le Codex Arménien*, 372-373 [234-235].

³⁹ Michel Van Esbroeck, “La lettre de l'empereur Justinien sur l'Annonciation et la Noël en 561,” *AB* 86 (1968), 351-371; id. “Encore la lettre de Justinien. Sa date: 560 et non 561,” *AB* 87 (1969), 442-444.

⁴⁰ M. Abel, “La sépulture de saint Jacques le mineur,” *Revue Biblique* 28 (1919), 480-499, aici 487-488.

Rânduiala prescrisă pentru 25 mai. Structura celor două sărbători principale este următoarea:

	26 decembrie. ⁴¹ Sinaxă în Sfântul Sion	25 Mai. ⁴² Sinaxă în casa lui Pavel
1. Vecernie Psalm	„Adu-ți aminte, Doamne, de David și de toate blândețile lui.” (Ps 131:1) verset: „Cum s-a jurat Domnului” (Ps 131:2)	
2. Liturghie Psalm	Glas 1: „Cel ce mărești mântuirea împăratului Tău” (Ps 17:54) verset: „Dumnezeul meu, fără prihană este calea Lui” (Ps 17:33)	Psalm: „Multe sunt necazurile dreptilor” (Ps 33:18) verset: „Cunoaște Domnul căile celor fără prihană” (Ps 36:18)
3. Lectură VT	II Regi 5:1-10	
4. Lectură NT	FA 15:13-29 Iacov 1:1-12 Galateni 1:11-20 ⁴³	FA 15:13-29 Iacov 1:1-12 [Galateni 1:11-20] ⁴⁴
5. Aliluia	Glas 5: „Juratu-S-a Domnul lui David” (Ps 131:11)	Aliluia: „Iar dreptii vor moșteni pământul” (Ps 36:29)
6. Evanghelie	Matei 22:41-46	Matei 23:34-24:1
7. Imn pentru spălarea mâinilor	Glas 5: „Curățiți preoți, împărați și judecători ai poporului” (მღდელნი განწმე-დილ, მეფენი და საჯულნი ერთა). ⁴⁵	[Imne ale slujbei comune pentru Cuvioși (?)] ⁴⁶
8. Imn pentru Sfintele Daruri (სიწმიდისაი, sic'midisaj) ⁴⁷	„Trupul Domnului, Sângele Mântuitorului” (ხორცი უფლისაი, სისხლი მაცხოვრისაი). ⁴⁸	

Sărbătoarea comună a lui Iacov, Simeon și Zaharia provine din aflarea moaștelor lor în secolul al patrulea sau al cincilea, cu siguranță înainte de 518, de către călugării aghiopoliti Epifanie și Petru. Versiunea georgiană afirmă că au primit împreună cu călugărul Ioan o descoperire a trei sfinți care s-au identificat drept Zaharia, preot și tată al lui Ioan Botezătorul; bătrânul Simeon, succesorul lui Zaharia ca preot al Templului; și Iacov, Fratele Domnului și primul episcop al Ierusalimului.⁴⁹ Astfel, legătura dintre cei trei „mai mari preoți” ai

⁴¹ Tarchnishvili, *Le grande lectionnaire*, §§ 32-41.

⁴² *Ibid.*, §§ 989-991.

⁴³ Aceleași lecturi din Iacov și Galateni se găsesc și într-un lectionar albanez caucazian pentru această pomenire, datat între secolele al cincilea și al zecelea. Vezi Jost Gippert, Wolfgang Schulze, Zaza Aleksidze, Jean-Pierre Mahé, *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mt. Sinai*, vol. 2, Turnhout 2008, VII 4-5, 12-15, 34-37. Mulțumirile mele adresate egumenului Alexei (Nikonorov), doctorand la Institutul Pontifical Oriental, pentru că mi-a atras atenția asupra acestei surse nou publicate.

⁴⁴ Rubrica nu este clară iar manuscrisul Lanthal de secol zece (*Museum of Mestia* 635) oferă alternative. Vezi Tarchnishvili, *Le grande lectionnaire*, § 990.

⁴⁵ Întregul text al acestui imn poate fi găsit în Elene Metreveli, Caca Čanķevi, Lili Khev-suriani, უძველესი იადგარი [*uzvelesi iadgari*, *The Most Ancient Iadgari*], Tbilisi 1980, 24, rândurile 2-6.

⁴⁶ Acestea se găsesc în Tarchnishvili, *Le grande lectionnaire*, § 1522.

⁴⁷ Cuvântul georgian pentru acest tip de imn este tradus de Tarchnishvili ca “Santificatorum” sau “Sanctificationis,” în timp ce Leeb îl înțelege ca însemnând “Gesang des heiligen Gaben.” Vezi Tarchnishvili, *Le grande lectionnaire*, §§ 1468, 1492; Helmut Leeb, *Die Gesänge im Gemeindegottesdienst von Jerusalem (vom 5. bis 8. Jahrhundert)*, (Wiener Beiträge zur Theologie 28), Viena 1970, 113-115; Robert F. Taft, SJ, *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and other Pre-anaphoral Rites*, fourth edition (OCA 200), Roma 2004, 70-76, 99-102, 112-116.

⁴⁸ *Ibid.*, 24, rândurile 17-19.

⁴⁹ Stéphane Verhelst, “L’Apocalypse de Zacharie, Siméon et Jacques,” *Revue Biblique* 105:1 (1998), 81-104.

Ierusalimului – așa cum îi numește versiunea georgiană – derivă din tradiția aghiopolită⁵⁰. Versiunea arabă însă îi identifică pe Simeon și Zaharia pur și simplu ca preoți contemporani cu Iacov și martirizați împreună cu el,⁵¹ în timp ce versiunea latină nu dezvoltă identitatea lor.⁵²

3. „Sinaxarul” lui Zosima

Următoarea noastră sursă este un calendar alcătuit de călugărul georgian Ioan Zosima la Mănăstirea Sfântului Sava, în a doua jumătate a secolului al X-lea. Deși este intitulat „Sinaxar pentru lunile anului” (კრებდსო, *krebaj ttuetaj c’elic’adilataj*), Garitte consideră că a fost o „compilație artificială” hibridă, care nu era destinată utilizării reale.⁵³ Însuși Zosima identifică patru surse pentru colecția sa: Canonul (კანონისათა, *kanonisajta*), probabil un Sinaxar de origine palestiniană; un „model aghiopolit” (საბერძნეთისათა, *saberznetisajta*), altul decât Lectionarul Ierusalimitean, probabil ceva asemănător cu *Iadgari* găsit în *Sinai geo. 1, 59, 64 și 65*;⁵⁴ și un model savaitic contemporan (საბაწმინდობისათა, *sabac’midisajta*).⁵⁵

Aici, la fel ca în LG, găsim aceleași pomeniri ale lui Iacov, bătrânul Simeon și Zaharia, tatăl lui Ioan Botezătorul, împreună cu o pomenire a patriarhilor din Ierusalim de la Iacov la Modest, pe 17 mai. În ciuda absenței oricăror texte liturgice sau a lecturilor, calendarul lui Zosima îmbină ambele sărbători la 25 mai și indică faptul că sinaxisul apare „in Pauli aedificio”⁵⁶, într-un declin parțial din secolul al X-lea.⁵⁷ În ciuda numeroaselor surse ale calendarului și a numeroaselor pomeniri pentru fiecare zi, indicarea lui Iacov ca prima pomenire a fiecăreia dintre aceste zile este semnificativă, mai ales că nu toate sărbătorile de origine aghiopolită se găsesc pe locul întâi în lista zilnică cuprinzătoare de sfinți a lui Zosima.

4. Calendarul melchit Al-Bīrunī

Calendarul melchit al-Bīrunī sugerează că sinaxarul lui Zosima nu este doar un exercițiu în aghiografia arhivistică. El are două sărbători ale lui Iacov, la 1 decembrie ca „Iacov, primul episcop al lui Elia”, iar la 26 decembrie ca „Profetul David și Iacov, primul episcop al lui Elia”.⁵⁸ Aici, sărbătoarea lui Iacov a fost separată de Zaharia și Simeon, care se găsesc în altă parte a calendarului. Nici una dintre aceste date nu a primit o notă sau o elaborare de la al-Bīrunī, iar însăși natura calendarului face imposibil de aflat mai mult despre prăznuirea liturgică. Este totuși sigur că Sfântul Iacov, Fratele Domnului și primul episcop Ierusalimului, a fost sărbătorit de melchiții Khwārazmian la 1 decembrie și în ziua de după nașterea lui Hristos până la mijlocul secolului al unsprezecelea.

⁵⁰ Verhelst, “L’Apocalypse de Zacharie, Siméon et Jacques,” 91-92, 100-101; Abel, “La sépulture de saint Jacques,” 490.

⁵¹ Sauget, *Synaxaires Melkites*, 323-326.

⁵² “Apparitio sanctorum Jacobi apostoli et primi archiepiscoporum, atque sacerdotum Symonis et Zachariae,” în “Catalogus Carnotensis,” AB 8 (1889), 123-124.

⁵³ Garitte, *Le calendrier palestinogéorgien*, 19, 37.

⁵⁴ N. Marr, *Описание грузинских рукописей синайского монастыря*, Moscova 1940, 99-107, 135-141, 141-152; Elene Metreveli, et al., ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. სინური კოლექცია I [*kartuli xelnaçerta ayç'eriloba sinuri kolekcia*, Descriere manuscriselor georgiene. Colecția Sinai], Tbilisi 1978, 13-38, 162-186, 187-208, 208-229.

⁵⁵ Garitte, *Le calendrier palestinogéorgien*, 20-37, 114.

⁵⁶ *Ibid.*, 232, 227-228, 400; Stéphane Verhelst, “Les lieux de station du lectionnaire de Jérusalem. Ière partie: les villages et fondations,” POC 54 (2004), 56-57

⁵⁷ Abel, “La sépulture de saint Jacques,” 493.

⁵⁸ Al-Birouni, *Les fêtes des Melchites*, 298-299 [12-13].

5. Vatican Syr. 20

Baumstark a fost primul care a văzut o legătură între calendarul al-Bīrunī și cartea Evangheliei găsită în *Vatican syr. 20*,⁵⁹ copiată în după colofonul său, la 14 decembrie 1216, în Muntele Senir, lângă Damasc. Această Evanghelie susține că urmează ciclul citirilor pentru anul în conformitate cu ritul grec (juxta Riturum Graecorum).⁶⁰ Deși o carte asemănătoare ar fi putut fi folosită de al-Bīrunī, *Vatican syr. 20* prezintă semne mai puternice de influență constantinopolitană. Ziua după Crăciun nu mai este rezervată lui David și lui Iacov, dar acum cuprinde „sărbătoarea concomitentă” a Soborului Maicii Domnului. Lectura evanghelică care citește pentru acea zi (Matei 2:13) adoptă tema nașterii lui Hristos și este citită în următoarea duminică, acum închinată sfinților și dreptilor David, Iacov și Iosif.⁶¹

În mod similar, sărbătoarea Sfântului Iacov (Comemoratio S. Jacobi și reliquorum), celebrată anterior la 1 decembrie, se găsește acum pe data de 23 octombrie, cu citirea Evangheliei din Luca 6: 6ff, referitoare la chemarea celor doisprezece apostoli.⁶² Același schimbare de la 1 decembrie la 23 octombrie se găsește în surse mai vechi bizantine, cum ar fi calendarul călugărului Nikon din *Vatican arab. 76* (1068) și cel iacobit *Vatican syr. 69*, datat 1547, dar care reflectă practicile din secolul al zecelea.⁶³ Pentru a ghici motivul dumnezeiesc al relocării acestei sărbători aghiopolite trebuie să ne întoarcem la Constantinopol.

6. Practica Marii Biserici din Constantinopol

Sursele constantinopolitane contemporane calendarului melchit indică sărbătorile Sfântului Iacov în duminica după Crăciun, pe 23 octombrie și pe 30 aprilie. Primele două date sunt comune sinaxarelor constantinopolitane și Praxapostolului *Moscow Gosu-darstvennyj Istoricheskij Musej, Vladimir 21/Savva 4*. Praxapostolul conține imnuri și lecturi practic identice cu cele din sursele ritului bizantin de astăzi:⁶⁴

23 octombrie	Τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου
1. Troparul	Ca un ucenic al Domnului ai primit Evanghelia, drepte; ca un mucenic ești de neînduplecat; îndrăzneală ca un frate al lui Dumnezeu, a te ruga ca un ierarh. Roagă pe Hristos Dumnezeu, să mântuiască sufletele noastre. (Ὡς τοῦ κυρίου μαθητῆς ἀνεδέξω δίκαιε τὸ εὐαγγέλιον, ὡς μάρτυς ἔχεις τὸ ἀπαράτρεπτον τὴν παρρησίαν ὡς ἀδελφοθέος τὸ πρεσβεῦειν ὡς ἱερεὺς, ἰκέτευε Χριστῷ τῷ θεῷ σωθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.)
2. Prochimen	Glas 8: În tot pământul a ieșit vestirea lor... (Εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν...) Verset: Cerurile spun slava lui Dumnezeu (Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ) (Ps 18:5, 2).
3. Epistola	Dar vă fac cunoscut, fraților, că Evanghelia ... numai pe Iacov, fratele Domnului.

⁵⁹ Baumstark, "Ausstrahlungen," 134-142.

⁶⁰ Stephanus Evodius Assemanus și Joseph Simonius Assemanus, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Catalogus 2, Codices Chaldaicos sive Syriacos*, 1758 (retipărit Paris 1926), 114, 136.

⁶¹ *Ibid.*, 121

⁶² *Ibid.*, 118.

⁶³ *Ibid.*, 403-417, în special 409-416. Vezi Charon (Korolevsky), *History of the Melkite Patriarchates*, 19-22, pentru o scurtă comparativă a acestor surse.

⁶⁴ Georgios Andreou, *Il Praxapostolos bizantino del secolo XI Vladimir 21/Savva 4 del Museo Storico di Mosca. Edizione e commento*, disertație doctorală nepublicată, PIO, Roma 2008, 243. Vezi și Juan Mateos, SJ, *Le Typikon de la Grande Église. Ms. Sainte-Croix n° 40, Xe siècle*, vol. 1 (OCA 165), Roma 1962, 74-76; Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καὶ πανευφήμου ἀποστόλου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου καὶ πρώτου ἱεράρχου τῶν Ἱεροσολύμων, Ierusalim 1861, 3-40

	(Ἀδελφοί, γνωρίζω ὑμῖν τὸ εὐαγγέλιον...εἰ μὴ Ἰάκωβον τὸν ἀδελφὸν τοῦ Κυρίου.) (Gal 1:11-19)
4. Aliluia	Glas 7: Preoṭii Tăi se vor îmbrăca cu dreptate (Οἱ ἱερεῖς σου, Κύριε, ἐνδύσονται δικαιοσύνην) (Ps 131:9).
5. Evanghelia	Și a ieșit de acolo și a venit în patria Sa,... (Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ, ἦλθεν ὁ Ἰησοῦς εἰς τὴν πατρίδα αὐτοῦ καὶ ἠκολούθη αὐτῷ...) (Marc 6:1ff). ⁶⁵

Cu toate acestea, mai multe familii ale sinaxarelor lui Delehay, în special P, precizează că pomenirea din 23 octombrie este Înnoirea (ἐγκαίνια) Bisericii Sfântului Iacov, împreună cu preotul Zaharia și dreptul Simeon⁶⁶ - un semn clar al continuării sărbătorilor aghiopolite din 1 decembrie și 25 mai. De fapt, moaștele celor trei sfinți au fost aduse la Constantinopol în 415 și depuse în Marea Biserică de episcopul Attikos al Constantinopolului.⁶⁷ Tăcerea Praxapostolului cu privire la „înnoire” sau la Zaharia și Simeon poate fi datorată asocierii sale cu tradiția mai târzie „neo-constantinopolitană” a Marii Biserici.⁶⁸

Deși arheologii nu au identificat în mod definitiv biserica constantinopolitană a Sfântului Iacov, Sinaxarele indică faptul că aceasta se afla în vecinătatea bisericii Născătoarei de Dumnezeu Chalkopratia (τῷ ὄντι ἔνδον τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῶν Χαλκοπρατείων), la 150 m de Aghia Sofia.⁶⁹ În ciuda acestei incertitudini, o seamă de pelerini din secolul al XI-lea arată că moaștele lui Iacov au fost ținute în cripta Chalkopratiei, alături de brâul (σορός) Născătoarei de Dumnezeu.⁷⁰ Ca unul dintre cele mai importante altare ale orașului închinat Maicii Domnului, biserica era locul marilor sărbători ale Născătoarei de Dumnezeu provenind din *Protoevanghelia apocrifă a lui Iacov*, precum și sărbătorile Sfântului Iacov, Simeon cel Bătrân și martirii lui Schithopolis.⁷¹ Practicile liturgice de la Chalkopratia sunt de interes, mai ales că biserica a fost deservită de clerul apropiat Sfintei Sofii, dar a avut o legătură cu Ierusalimul și cu Iacov, unul dintre cei mai importanți sfinți aghiopoliti.⁷²

Investigația ulterioară ar putea arunca lumină asupra legăturii dintre IAC și imnul „Să tacă tot trupul omenesc” (Σειγασάτω πρᾶσα σορξ βροτεία), cunoscut sub denumirea de imnul heruvic al Marii Biserici (Χερουβικὸν τῆς μεγάλης ἐκκλησίας) în anumite surse.⁷³

⁶⁵ Această pericopă este în Praxapostoloi *Athens, Byzantine Museum gr. 131* (sec. XII) originară din periferia constantinopolitană bazată pe înscrisul său și folosită în peloponesul grecesc, și *Athos, Panteleimonos gr. 86* (sec. XI-XII) de origine constantinopolitană ce împărtășește anumite asemănări cu Evhologhionul *Paris Coislin 213*, copiat în Constantinopol în 1027. Vezi Andreou, *Il Praxapostolos bizantino*, 25-26, 35-36. Pericopa actuală din ritual bizantin este Matei 13:54-58.

⁶⁶ *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris. Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e Codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis Synaxariis Selectis*, ed. Hippolyti Delehay, Bruxelles 1902, 155.

⁶⁷ “μηνὶ Γορπιαίῳ πρὸς ζ΄ Νωνῶν Σεπτεμβρίων, ἡμέρᾳ Σαββάτῳ” (ex a.d. VI Nonas Septembres, die Sabati), *Chronicon Paschale*, PG 92:788. Nu este clar când au fost scoase moaștele din Marea Biserică. Vezi și Alexander Kazhdan, “Attikos,” ODB I, 230.

⁶⁸ Praxapostolele din Orientul Mijlociu care conțin rubrici identice includ *Sin gr. 286* (ff. 234v-235r) din secolul al XII-lea și *Sin gr. 287* (ff. 197v-198r) din secolul al XIII-lea. Vezi Andreou, *Il Praxapostolos bizantino*, 10-17, 37-40.

⁶⁹ *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, 155; Thomas F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, London 1971, 28, 31; R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantine*, vol. 3, *Les églises et les monastères*, Paris 1969, 237; Cyril Mango, “Chalkoprataia,” ODB I, 407-408; id., “The Chalkoprataia Annunciation and the Pre-Eternal Logos,” *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* per. 4, 17 (1993-1994), 165-170. Mulțumirile mele adresate Prof. Sysse Engberg pentru această ultimă referință.

⁷⁰ Janin, *Les églises et les monastères*, 253.

⁷¹ *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, intrări în datele de 1, 8, 9 septembrie; octombrie; 21 noiembrie; 9, 18, 26, 29 decembrie; 2, 3 februarie; 25 martie; 12 aprilie; 4 mai; 31 august.

⁷² H. Leclercq, “Jacques le Mineur,” DACL 7, 2109-2116, în special 2114; Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, 28

⁷³ De exemplu în *Harvard University, Houghton Library gr. 3* (f. 281v) din 1105. Vezi Stefano Parenti, “Nota sull’impiego e l’origine dell’imno Σειγασάτω πρᾶσα σορξ βροτεία,” *Κοπριακαὶ Σπουδαί* 64-65 (2000-2001), 191-199 și Taft, *The Great Entrance*, 76-77, pentru istoria acestui imn în liturgia bizantină.

IV. Concluzii

Urmărirea sărbătorii Sfântului Iacov, Fratele Domnului, prin calendarul melchit al-Bīruni și alte câteva surse liturgice, abia începe să răspundă la întrebările legate de bizantinizarea liturgică a Patriarhiei Ierusalimului. Cu toate acestea, ea oferă anumite perspective și oferă o piesă în puzzle-ul acestui fenomen, din care putem trage următoarele concluzii:

1) **Date multiple, contemporane:** În secolul al unsprezecelea au existat trei date importante pentru prăznuirea Sfântului Iacov, Fratele Domnului, în Bisericile Ortodoxe Calcedoniene. Acestea au fost: (1) data autentică aghiopolită pentru celebrarea Sfântului Iacov, Fratele Domnului, la 26 decembrie sau aproape; (2) consacrarea palestiniană legată de moaștele lui Iacov pe 1 decembrie și (3) târnosirea/ constantinopolitană a Bisericii Sfântului Iacov pe 23 octombrie.⁷⁴ Că acest lucru nu este un caz izolat este dovedit prin exemple similare de alți sfinți din calendarul melchit.⁷⁵

2) **Legătura cu locurile sfinte:** Atâta timp cât timpul și locul celebrării cultului unui sfânt sunt legate, pomenirea persistă. Perioada aghiopolită a păstrat sărbătoarea lui Iacov pe 1 decembrie, legată de „casa lui Pavel”. Dar odată cu ocupația latină și legătura sărbătorii cu prestigioasa biserică constantinopolitană din Chalkoprateia a fost adoptată pomenirea din 23 octombrie. Astfel, locurile sfinte își păstrează importanța ca locuri de pelerinaj, dar nu ca locuri ale sinaxelor liturgice staționale. Odată ce acest lucru se întâmplă, nu există nimic care să împiedice Ierusalimul să-și contopescă locurile sfinte în simbolismul bisericii bizantine de mai târziu.⁷⁶

3) **Schimbarea lecturilor:** Chiar dacă calendarul al-Bīruni nu oferă texte liturgice, acesta se situează pe pragul dintre slujbele care conțin lecturi din Vechiul Testament și cele fără ele.⁷⁷ Citirile multiple din Noul Testament sunt reduse la o epistolă către Galateni, unde Pavel vorbește de întâlnirea cu Iacov în Ierusalim, ce se găsește deja în LG. Tema centrală a Evangheliei devine respingerea de către Iisus a practicilor evreiești într-un cadru sinogogal și menționarea lui Iacov printre apostoli.

4) **Liturghia de tranziție:** Toți acești factori indică un calendar tranzitoriu, care nu mai este pe deplin aghiopolit, dar nu este încă în întregime constantinopolit. În timp ce calendarul melchit al-Bīruni nu este el însuși o carte liturgică, cărțile liturgice georgiene noi descoperite

⁷⁴ Sfântul Iacov (ἁγίου Ἰακώβου) pe 30 aprilie, în unele surse din Constantinopol poate fi legată de sfințirea romană a Bisericii celor Doisprezece Apostoli din 1 mai, posibil adoptată apoi în sudul Italiei. Vezi *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, 639-644; Heinrich Kellner, *Heortologie oder die geschichtliche Entwicklung des Kirchen-jahres und der Heiligenfeste von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, Freiburg 1911, 221-222; Luzzi, *Studi sul Sinassario di Costantinopoli*, 20, 95.

⁷⁵ De exemplu, cei Trei Tineri din 3 iunie și 9 iulie în al-Bīruni în loc de 17 decembrie; Apostolul Toma pe 3 iulie în loc de 6 octombrie; și Patriarhul Modest al Ierusalimului din 17 decembrie în loc de 19 octombrie, pentru a numi câteva.

⁷⁶ Robert F. Taft, SJ, “The Liturgy of the Great Church: an Initial Synthesis of Structure and Interpretation on the Eve of Iconoclasm,” *DOP* 34-35 (1980-1981), 59-75, aici 66.

⁷⁷ Vezi Sysse Gudrun Engberg, “The Prophetologion and the Triple-Lecture Theory – the Genesis of a Liturgical Book,” *BGG* III s. 3 (2006), 67-92. Acesta sugerează că omiterea citirilor VT în liturghia euharistică aghiopolită poate reflecta „bizantinizarea”. Cu toate acestea, prof. Taft mi-a exprimat un dezacord puternic față de metoda și concluziile lui Engberg în articolul menționat mai sus, despre care crede că nu ia în considerare în mod adecvat dovezile pentru lecturile VT din liturghia euharistică a Constantinopolului. Până când această întrebare nu este rezolvată într-un mod mai adecvat, consider că declinul lecturilor VT din Ierusalim pare să urmeze influența constantinopolitană. Mulțumirile mele atât Prof. Engberg, cât și Prof. Taft pentru comentariile lor neprețuite.

pe Sinai arată o perioadă de tranziție a liturghiei necunoscută anterior, care reflectă practica periferiei Ierusalimului din secolele al X-lea și al XI-lea, reafirmând ca fiind autentic textul din al-Bīrunī.⁷⁸ Aceste descoperiri arată necesitatea de a nuanța studiile anterioare despre liturghia din Ierusalim, care se concentrează prea strâns pe anul 1009 - distrugerea Anastasisului (Bisericii Învierii) de către Calif al-Ḥākīm - ca punct de cotitură.⁷⁹ Totuși, numai atunci când aceste surse vor fi examinate putem spune mai multe despre această perioadă de tranziție și despre relația ei cu calendarul melchit al-Bīrunī.

Ultimul secol a arătat un interes tot mai mare în tradiția liturgică a Ierusalimului, atât prin renașterea IAC, cât și prin studiul științific extins al tradiției aghiopolite.⁸⁰ Studiile recente despre melchiți au comparat fie bizantinizarea cu latinizarea ca o influență străină⁸¹, fie au negat faptul că Ierusalimul și-a abandonat vreodată ritul propriu pentru cel al Constantinopolului.⁸² Sperăm că scurta noastră tratare a dezvoltării pomenirii Sfântului Iacov, Fratele Domnului, a arătat că acest din urmă fapt este fals.

Traducere din engleză: Mihai Răducă,
pentru www.teologie.net

SIGLE

AASS = Acta Sanctorum (Antvepriae et alibi, 1643 e ss.)

AB = Analecta Bollandiana

ABl = Ανάλεκτα Βλατάδων

AB = Ανάλεκτα Κρυπτοφέρρης

ALW = Archiv für Liturgiewissenschaft

AOr = Anaphorae Orientales

ASyr = Anaphorae Syriacae

BBGG = Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata

BBTT = Belfast Byzantine Texts and Translations, Belfast 1991 ss.

BELS = Bibliotheca Ephemerides Liturgicae, Subsidia

BHG, BHGa, BHGna = F. Halkin, *Bibliotheca hagiographica Graeca*, I-III (SH 8a), Bruxelles 1957³; Id., *Auctarium BHG* (SH 47), Bruxelles 1969; Id., *Novum auctarium BHG* (SH 65), Bruxelles 1984.

BMFD = J. Thomas – A. Hero (edd.), *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, 5 voll. (DOS 35), Washington, D. C. 2000.

Byz = Byzantion

BZ = Byzantinische Zeitschrift

CC = Corpus Christianorum

CCG = Corpus Christianorum, series Graeca CCL = Corpus Christianorum, series Latina

⁷⁸ *Sin. Geo. N. 23, 25, 41, 40, și 76* sunt de o importanță aparte. Vezi Zaza Aleksidze, Mzekala Shanidze, and Lily Khevsuriani, *Catalogue of Georgian Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*, trans. M. Shanidze, Atena 2005, 369-370.

⁷⁹ Miguel Arranz, SJ, "Les grandes étapes de la liturgie byzantine: Palestine – Byzance – Russie. Essai d'aperçu historique," *Liturgie de l'Église particulière et liturgie de l'Église universelle* (BELS 7), Roma 1976, 43-72; A. Pentkovsky, "Константинопольский и иерусалимский богослужебные уставы," *Журнал Московской Патриархии* 4 (2001), 70-78.

⁸⁰ "Chronique: La liturgie de saint Jacques a Jérusalem," *Echos d'Orient* 4 (1901), 247-248; Alkiviades K. Kazamias, *Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφο-θεοῦ καὶ τὰ νέα σιναϊτικὰ χειρόγραφα*, Salonic 2006; *Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθεοῦ*, ediția a paisprezecea, Atena 2007, în special 5-7, unde este prezentată istoria recentă a IAC în rândul ortodocșilor greci.

⁸¹ Néophyte Edelby, BA, "Pour une Restauration de la Liturgie Byzantine," *POC* 7 (1957), 97-118, aici 113.

⁸² Patriarch Gregorios III, "Liturgy as the Basis of Christian Unity," *Orientalis Lumen EuroEast I -2004 Conference Proceedings (May 10-13, 2004. Constantinople, Turkey)*, Fairfax, Va. 2004, 29-53, aici 44.

CPG = *Clavis Patrum Graecorum*, 5 voll., edd. M. Geerard, F. Glorie; vol. 3A ed. J. Noret; *Supplementum*, edd. M. Geerard, J. Noret, J. Desmet (CC), Turnhout 1974-2003.

CSCO = Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium CSEL = Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum CSHB = Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae

DACL = Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie

Dmitr I-III = A. A. Dmitrievskij, *Описание литургических рукописей хранящихся в библиотеках православного Востока*, I, *Τυπικά*, Kiev 1899; II, *Ευχολόγια*, Kiev 1901; III, *Τυπικά*, Petrograd 1917 (Hildesheim 1965).

DOP = Dumbarton Oaks Papers

DOS = Dumbarton Oaks Studies

EEBS = Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών

EL = Ephemerides Liturgicae

EO = Ecclesia Orans

Goar = J. Goar, *Ευχολόγιον sive Rituale Graecorum...*, Venezia 1730² (Graz 1960).

GRBS = Greek, Roman and Byzantine Studies JAC = Jahrbuch für Antike und Christentum JLW = Jahrbuch für Liturgiewissenschaft

JÖB = Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik JThS = Journal of Theological Studies

LEW = F. E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, vol. I: *Eastern Liturgies*, Oxford 1896 (1968).

LQ = Liturgiewissenschaftliche Quellen

LQF = Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen LTK = Lexikon für Theologie und Kirche MMB = Monumenta Musicae Byzantinae

Mus = Le Muséon

NPNF = *A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, ed. Ph. Schaff, Grand Rapids Michigan, series 2, 1952-

OC = Oriens Christianus

OCA = Orientalia Christiana Analecta

OCh = Orientalia Christiana

OCP = Orientalia Christiana Periodica

ODB = *The Oxford Dictionary of Byzantium*, edd. A. Kazhdan et alii, 3 voll., New York/Oxford 1991.

OKS = Ostkirchliche Studien

OLA = Orientalia Lovaniensia Analecta

OSyr = L'Orient Syrien

PG = J.-P. Migne, *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, 1-161, Paris 1857-1866.

PB = Palaeobulgarica / Старобългаристика

PL = J.-P. Migne, *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, 1-221, Paris 1844-1865

PO = Patrologia Orientalis

POC = Proche-Orient Chrétien

PTS = Patristische Texte und Studien

QL = Questions Liturgiques

REB = Revue des Études Byzantines

ROC = Revue de l'Orient Chrétien

RSBN = Rivista di Studi Bizantini e Neellenici SA = Studia Anselmiana SC = Sources Chrésiennes

SH = Subsidia Hagiographica

SL = Studia Liturgica

ST = Studi e Testi

S&T = Segno e Testo

ThQ = Theologische Quartalschrift